

SZENT ATANÁZ GÖR. KAT. HITTUDOMÁNYI FŐISKOLA
INSTITUTUM SANCTO ATHANASIO NOMINATUM

ATHANASIANA

56

Nyíregyháza
2023

ATHANASIANA
a Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola folyóirata

Alapítva 1995-ben

Főszerkesztő:
Ivancsó István

A szerkesztőbizottság tagjai:
Janka György, Szabó Péter, Véghseő Tamás, Vincze Krisztián

A szerkesztőség címe:
Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola
H 4400 Nyíregyháza
Bethlen G. u. 13–19.
Tel./Fax: +36/42/597-600
www.szentatanaz.hu
szentatanaz@szentatanaz.hu

Postacím:
H-4401 Nyíregyháza, Pf. 303

Felelős kiadó:
dr. Odrobina László mb. rektor

© Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2023

ISSN 1219-9915

Megrendelhető a fenti címek bármelyikén
Az egyes számok ára: 1.000 Ft

FODOR GYÖRGY

Ózeás istenképe

GYÖRGY FODOR: Hosea's Image of God

Content: Traditionally, few parallels between Amos and Hosea have been identified by scholars. As will be demonstrated, in reality, the two 8th-century-BC Prophets have much more in common. As a matter of course, the principal similarity is not the fact that both Prophets were active in the Northern Kingdom at about the same time, but it relates to the themes of their prophetic preaching: complaining of the lack of faithfulness to the Covenant, condemning moral and social abuse and proclaiming God's imminent judgement. However, a highly important 'novelty' sets Hosea apart from Amos, as the first distinct example among pre-exilic judgement prophets: the secure hope of future redemption beyond judgement, informed by his marriage experience. He lives through this existential drama at God's command and, in it, he discovers the ineffable divine love that God shows for Israel, using the word *hesed* to describe it. This concept will become personal $\chi\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$ in Jesus Christ, staying with us forever (cf. John 1:14).

Számos monográfia született az elmúlt évszázadban, amely az „Ószövetség teológiája” vagy az „Ószövetség istenképe” címet viseli.¹ Korunkban már nem születnek hasonló, ilyen nagy ívű kompendiumok. Ennek oka érthető: a legutóbbi évtizedekben annyira elmélyült és sok új részismerettel gazdagodott az ószövetségi szentírásstudomány, hogy be kell ismernünk: a több mint egy évezredig tartó ószövetségi kinyilatkoztatás-, üdv- és kánontörténet annyira gazdag és összetett, hogy azt egy monográfiában összefoglalni szinte lehetetlen. A *Tanakban* (és a deutero-kanonikus könyvekben) összetett, sokszor egymásra épülő és/vagy egymással konkuráló „teológiák” találhatók. Ez akkor is így van, ha az Ószövetség végső sugalmazott kánoni szövege tökéletes „praeparatio et figura” az Újszövetség számára.

Helyesebb a kérdést úgy feltenni: egy-egy ószövetségi próféta, önálló hagyomány vagy könyv mit adott hozzá ahhoz a kinyilatkoztatáshoz, amely elvezetett a teljességhez, más szavakkal: beletorkollott az újszövetségi kinyilatkoztatásba? Ezen a ponton ki kell térnünk egy újabb nehézségre: egyformán jelentős (releváns) minden ószövetségi „teológiai áramlat” vagy könyv az Újszövetség szempontjából? A válasz azért nem egyszerű, mert hisszük és tudjuk: az egész Ószövetség Isten sza-

¹ A teljesség igénye nélkül csak néhány híres monográfiát említünk meg: RAD, GERHARD, VON, *Theologie des alten Testaments I–II.*, München 1965.; WESTERMANN, CLAUS, *Theologie des Alten Testaments in Grundzügen*, (Grundrisse zum Alten Testament 6.), Göttingen 1978.; GUNNEWEG, ANTONIUS H. J., *Biblische Theologie des Alten Testaments – Eine Religionsgeschichte Israels in biblisch-theologischer Sicht*, Stuttgart – Berlin – Köln 1993. Az ószövetségi istenkép témájában az egy legismertebb DEISSLER, ALFONS, *Die Grundbotschaft des Alten Testaments – Ein theologischer Durchblick*, Freiburg – Basel – Wien 1979.

vát tartalmazza. Más szóval: az utolsó szóig azt, amit Isten a Szentlélek által kinyilatkoztatni akart.² De ki kell mondanunk azt is, hogy nem minden ószövetségi *textus* vagy *locus* örök érvényű isteni tanítás. Hogy mi az és mi nem? Annak a mércéje egyedül és kizárólag a mi Urunk Jézus Krisztus élete és tanítása.³

Anélkül, hogy bármelyik ószövetségi hagyomány vagy könyv „örök érvényű” jellegéről véleményt fogalmaznánk meg – sokszor lehetetlen is, hiszen vannak rész(let)ek, amelyek maradandók az Újszövetség fényében is; hozzátartoznak az egész üdvtörténethez! –, kijelenthetjük: a Teremtés könyvétől kezdve – a Prófétákon át a Többi Írásokig – vannak olyan passzusok az Ószövetségben, amelyek örök érvényű kinyilatkoztatások az Újszövetségből visszatekintve is.

Ezek közé tartozik egészen biztosan Ózeás istenképe, amelynek attribútumai relevánsak és örök érvényűek az Újszövetség horizontján is (más szóval: Jézus ezt az Istent élte elénk, ezt az istenképet valósította meg).

Megszokott gyakorlat az „Ószövetségi bevezetés”-ekben Ózeás és Ámosz könyvének Isten-fogalmát szembeállítani. Hagyományosan úgy tartják, hogy Ámosz Istene a jog és az igazságosság világfeletti őre és biztosítéka (a pogány népeket illetően is!), Ózeás Istene pedig olyan ember szívében vett lakást, akinek szeretetét a legnagyobb gonoszság sem olthatja ki.⁴ Ez a megközelítés azonban aligha bánik igazságosan Ózeás Isten-fogalmával. Ózeás ugyanis – mint látni fogjuk – azt üzente életével és igehirdetésével, hogy mind az igazságosság, mind az irgalmasság – bármennyire is összeegyeztethetetlennek tűnik az ember számára – harmonikusan létezhet Istennél egyszerre és egy időben. Más szóval: Ózeás nem szemben áll Ámossal, hanem túllép annak tanításán.

Először is vegyük szemügyre, mennyire kihangsúlyozza Ózeás Isten igazságosságát: valójában a *šāḏāqā* (שָׁדָאָה) szó mindkét szóban forgó prófétánál ugyanannyiszor (3x) fordul elő. Ámosznál minden esetben a *mišpāt* (מִשְׁפָּט) szóval együtt bukkan fel (a szó jelentése: ítélet, jogi döntés). A három *locus*: Ám 5,7; 5,24; továbbá a 6,12. Az 5,7 versben a próféta a népet azzal vádolja, hogy a „jogítéletet (מִשְׁפָּט) üroümmé változtatta”, míg a 6,12-ben „az igazságosság (שָׁדָאָה) változott üroümmé”, szintén a nép bűnének következtében. Megfigyelhetjük, hogy mindkét esetben a próféta az embereken kéri számon a jogot és az igazságosságot, az 5,24 verset azonban – „Áradjon az ítélet bő vízként, és az igazságosság hatalmas folyamként!” – Isten eszkatologikus tetteként is lehet értelmezni. A *mišpāt* ezen kívül felbukkan az 5,15 versben is: „szolgáltassatok igazságos jogítéletet (מִשְׁפָּט) a kapuban” (vagyis a bíróságon).

Ózeás három „igazságosság”-ra vonatkozó kijelentése közül az első a 2,21 versben található, *šedeq* (שֶׁדֶק) formában, ahol a *mišpāt*tal együtt szerepel. A 10,12-ben

² Tehát sugalmazott szöveg. Vö. DV 11–12.

³ Ő a végleges parancsot adó „új Mózes”; vö. Hegyi Beszéd, Boldogságok, „Főpapi Beszéd” s végső soron Jézus egész megváltói műve, maga az Újszövetség.

⁴ RAD, GERHARD, VON, *Die Botschaft der Propheten*, München – Hamburg 1967, 10–114.; RENDTORFF, ROLF, *Das Alte Testament: Eine Einführung*, Neukirchen-Vluyn 1983, 228–230., 232–236.

mind a *šedeq*, mind a *š'dāqâ* előfordul (a két szó jelentéstartalma nagyon közel áll egymáshoz, a különbség csupán grammatikai és lexikális). A *mišpāt* Ózeásnál a már említett *locuson* kívül további négy helyen fordul elő: 5,1 és 11; 6,5; és 10,4. Mint Ámosznál, úgy legtöbbször Ózeás esetében is a néptől elvárt követelményként szerepel a *šedeq* (*š'dāqâ*) és a *mišpāt*, kivétel ez alól a 2,21 vers: „Eljegyezlek magamnak örökre *šedeqkel*, *mišpāttal*...”, ahol – akárcsak az Ám 5,24-ben – Isten eszkatologikus tetteről és ajándékaról van szó.⁵ A két fogalom összevetése után megállapíthatjuk, hogy a szókincs alapján az igazságosság és a korrekt (jog)ítélet egyformán kiemelkedő jelentőségű mind Ámosz, mind Ózeás tanításában. Azt is megfigyelhetjük, hogy az „igazságosság és a helyes joggyakorlat” isteni számonkérését illetően Ózeás kijelentései éppoly erősek, mint Ámoszé, bár Ámosz látóköre szélesebb.⁶ Az utóbbi úgy látja, hogy Isten büntetése egyformán eléri mind Izraelt, mind pedig a pogány nemzeteket. Nem számít, hogy „három vagy négy vétket” követett el Damaszkusz (Ám 1,3), vagy Tírusz (1,9), vagy Izrael (2,6), Ámosz többször megismétli, hogy Isten ítélete elkerülhetetlen: „Nem lesz menedéke sem a gyors futónak, az erős mit sem kezdhet erejével...” (2,14); „Olyan lesz, mint amikor az ember oroszlán elől menekülve medvére bukkan útjában...” (5,19); „...senki sem menekülhet meg közülük” (9,1).

Ózeásnál a bűnös Izraelt épp ilyen könyörtelenül fogja utolérni az ítélet. Olyan képekkel fejezi ezt ki, amelyek igen erősen emlékeztetnek Ámosz hasonlataira: „... olyan leszek Efraim számára, mint az oroszlán... én, én tépem szét, aztán odébb állok...” (5,14); „Rájuk vetem magam, mint a medve, amelytől elragadták kölykeit. Eltépem szívük kötelékét...” (13,8).⁷ Olyannyira bizonyos Ózeás Isten büntetése felől, hogy második és harmadik gyermeke az elsónél szomorúbb nevet visel: az első, *Yizr'e'l* is egy megtorlásért kiáltó vérengzésre utal (Jehu mészárlása), a második: *Lō'-ruḥāmâ* (nincs irgalom) és a harmadik: *Lō'-ammî* (nem népem) viszont a kategorikus elvetést fejezi ki, gyakorlatilag azt jelenti: „...nem szeretem többé őket” (9,15). Ezek – és más versek is – kellőképpen igazolják, hogy Ózeásnál éppúgy jelen van Isten elkerülhetetlen ítéletének meghirdetése, mint Ámosznál.⁸

⁵ Vö. még Óz 6,5 verset is a LXX nyomán: „... és ítéletem (*mišpāt*) feltündöklik majd, mint a fény”.

⁶ Ez azzal függ össze, hogy Ámosz kritikái és követelményei egyetemes síkon fogalmazódnak meg, míg Ózeást szinte kizárólag YHWH és Izrael kapcsolata érdekli. Vö. FODOR GYÖRGY, *Prófétai társadalomkritika a Kr. e. VIII. században*, in *Teológia* LVI (2022) 3–4.

⁷ Talán érdemes megemlíteni, hogy a hasonlatokban felbukkanó nagyvadak gyakoriak voltak a Kr. e. VIII. századi Palesztinában, különösen az északi országrész gyéribben lakott „szavannáin” és az efraimita erdőségekben (tudvalevőleg mindkét próféta északon fejtette ki működését).

⁸ A végzetes büntetés előzményeiről és okairól kimerítő áttekintést ad két, néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmány: NA'AMAN, NADAV, „The Book of Hosea as a Source for the Last Days of the Kingdom of Israel”, in *BZ* 59 (2015) 232–235.; ASTER, SHAWN ZELIG, „Israelite Embassies to Assyria in the First Half of the Eighth Century”, in *Biblica* 2 (2016) 175–198.; Érdemes megemlíteni még egy korábbi monográfiát is, amelyre mindkét írás hivatkozik: COGAN, MORTON, *Imperialism and Religion: Assyria, Judah and Israel in the Eighth and Seventh Centuries BCE* (SBL 19), Missoula 1974. – Csupán lábjegyzetben jegyezzük meg, de nagyon fontosnak tartjuk itt is megemlíteni: egyedülálló vallástörténeti jelenség, hogy – később igaz prófétának elismert „beszélők” – megsemmisítő ítéletet

De mi van az ítélet után? Ezen a ponton Ámosz és Ózeás prófécija elválík egymástól. Meglehet, csak Ózeás jutott el odáig, hogy ezt a kérdést feltegye, nem is szólva a válaszról. Ámosz ítéletes eszkatológiája (az „Úr napja” יום יהוה) a közeli jövőben következik be (Kr. e. 734–732, majd 722). A 9. fejezet végén (9,11–15) található, üdvösséget hirdető messianisztikus prófeciát egyértelműen azon redaktor kiegészítésének kell tartanunk, aki Ámosz végérvényes ítélethirdetését elviselhetetlennek találta és természetesen sugalmazott glosszával egészítette ki.⁹ Véleményünk szerint: ha hűséges tanítványi köre (hallgatósága) egyértelmű állásfoglalásra hívta volna fel Ámoszt a jövőt illetően, a próféta elfogadta volna egy „szent maradék” megmenekülésének lehetőségét. Valójában ezt ki is fejezi az 5,15 versben: „...talán megkegyelmez az Úr, a Seregek Istene József maradékának”. Ezzel együtt Ámoszt nem a valószínűségek érdeklik, hanem Isten küszöbön álló ítéletének bizonyossága. „YHWH Napja”, a sötétség és az ítélet napja küszöbön áll. S az Úr Napján túl Ámosz nem tudott, vagy nem akart tekinteni. Ózeás igen: szerinte az ítélet nem lehet az Isten és népe közötti kapcsolat lezárása. Gyermekeinek nevei nem az utolsó szavai Istennek, amelyeket Izraelhez intézett, hanem ezek: „...»Nincs irgalom«-nak meg irgalmazok, »Nem népem«-hez meg így szólok: »Népem vagy«” (2,25). De idézhetünk más helyeket is annak bizonyítására, hogy Ózeásnál biztos az üdvösséges jövő: „...Ő vert meg, Ő köti be sebeinket. Két nap múlva életet ad, harmadnapra feltámaszt, hogy színe előtt éljünk” (6,16; 2). A következő kijelentések háttérben kétségkívül benne van házasságának drámája és a Gomer iránt érzett megbocsájtó szeretete is: „Meggyógyítom hűtlenségüket, s szívből szeretni fogom őket...” (14,5); „Nem hagyom, hogy fellobbanjon haragom: Efraimot nem pusztítom el többé, mert Isten vagyok, nem ember...” (11,9).

Milyen attribútumot fedezett fel Ózeás Istenben, amely arra indította, hogy túl lépjen azon ítélet keretein, amelyen belül Ámosz megmaradt? A próféta négy olyan kifejezést használ, amely a „szeretet” szemantikai körén belül helyezkedik el: *’ahābhā* (אהבה), *hēn* (חן), *hesed* (חסד), *rahāmîm* (רחמים). Ezek közül a *hesed* az az egyedülállóan gazdag jelentéstartalmú fogalom, amely megalapozza Istennek népe iránt „érett” végtelen szeretetét.¹⁰

Akár csak a *š’dāqā* esetében, a *hesed* vonatkozásában is kettős irányú – isteni és emberi – tulajdonságról beszél Ózeás. A 6,6 versben az embertől várja el az Úr:

hirdessenek saját népük ellen vallási alapon. Ez akkor is igaz, ha bizonyos fenyegető jevendölések Kr. e. 587 után kerültek be egyes fogság előtti próféták ítéletes próféciai közé. Vö. VIELHAUER, ROMAN, *Das Werden des Buches Hosea – Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung* (BZAW 349), Berlin 2005, Amn. 117., 182. Vö. még ugyanebben a témában: GRUND, ALEXANDRA, „Kritik, Unheil, erste Sammlungen – Zum altorientalischen Hintergrund der israelitischen Schriftprophetie”, in *BZ* 57 (2013) 216–243.

⁹ GUNNEWEG, *Biblische Theologie des Alten Testaments*, 190–191.

¹⁰ Ennek részletes bizonyítását lásd FODOR GYÖRGY, *A „heszed” helye és jelentése Ózeás könyvében*, (Laurea dolgozat), Budapest 1984, 238. Tanulmányunk további gondolatmenetét e dolgozat alapján vezetjük.

„mert nem az áldozat kell nekem, hanem a szeretet”.¹¹ A 6,4b versben hasonlóképpen: „Hűséged (*ḥesed*), mint a reggeli felhő, és mint a harmat, hamar tovatűnik”. Ugyanez az elvárás fejeződik ki a 4,2 vers ténymegállapító szavaiban: „Nincsen az országban hűség és szeretet (*ḥesed*), s az Urat sem ismerik többé...”. Úgy tűnik, hogy az ember részéről elvárt *ḥesed* az igaz tettek gyümölcse: „Vessetek magatoknak igazságot (*š’dāqā*), arassátok a hűség (*ḥesed*) termését...”, bár az is elképzelhető, hogy itt a *ḥesed* mint jutalom Istentől származik. Az viszont bizonyos, hogy a 2,21 versben Istentől jövő jegyajándékként szerepel a *ḥesed* a felsorolásban: „Eljegyezlek magamnak örökre, eljegyezlek igazsággal, törvénnyel, jósággal (*ḥesed*) és szeretettel. Eljegyezlek hűséggel, hogy megismerd az Urat”. Hat jegyajándék, amelyek egyformán fontosak Isten népe számára, s amelyeket neki magának is meg kell őriznie. A hatodik a sorban: Isten ismerete (דעת אלהים). Ez a célja a jegyajándékoknak, hogy „megismerd az Urat”. Az Újszövetségből is jól ismert Óz 6,6 versben a *ḥesed* párhuzamban áll „Isten ismereté”-vel: „Mert nem az áldozat kell nekem, hanem a szeretet (*ḥesed*), nem az égőáldozat, hanem az Isten ismerete”. Valójában Ózeás volt az első próféta, aki az „Isten-ismeret” eszméjét a *ḥesed*del összekapcsolta.¹² Ózeás könyvéből az is kiviláglik, hogy a *ḥesed* szó szemantikai köre YHWH összes jegyajándékával kapcsolatban áll, és azokat – többé vagy kevésbé – magába foglalja.¹³

Egyetlenegy esetben állít szembe valamit Ózeás a *ḥesed*del, s ez az áldozat (*zebah* – זָבַח), vö. Óz 6,6. Máig vitatott, hogy az áldozattal kapcsolatos ózeási vélemény teljesen vagy csak részlegesen elutasító. Első pillantásra úgy tűnik, mintha a vers második fele döntené el a kérdést: „nem az égőáldozat, hanem az Isten ismerete”. Ez a teljes szembeállítás. Az összehasonlítást kifejező prepozíció (כִּי) azonban így is értelmezhető: „Isten ismerete több az égő áldozatnál”.¹⁴

Véleményünk szerint ez a héber félvers helyes fordítása (összehasonlító közép-fok), tehát az áldozat elutasítása csupán viszonylagos, és nem abszolút. Ha figyelembe vesszük a prófétai tradíció egész vonulatát, akkor annak alapján azt kell mondanunk: a próféták nem *ab ovo* utasítják el a kultuszt, hanem mindig annak aktuális torzulásai ellen tiltakoznak. Akkor lesz igazán elfogadható az áldozat, ha megőrzik az igazságosságot (12,7) és *ḥesed*et fognak aratni (10,12), amint azt korábban idéztük.¹⁵

Megállapíthatjuk, hogy a jövő biztos reményét Ózeásnál Isten irgalmassága, irgalmas szeretete (*ḥesed*) alapozza meg. De miért ez a fogalom fejezi ki leginkább

¹¹ Más fordítások „irgalmasság”-gal fordítják ebben az esetben a *ḥesed*et. Mi a Szent István Társulat fordítását követjük tanulmányunkban (Budapest 1978).

¹² WOLFF, HANS WALTER, „Wissen um Gott” bei Hosea als Urform von Theologie, in WOLFF, HANS WALTER, *Gesammelte Studien zum Alten Testament*, (TB 22), München 1973, 182–205.

¹³ WHITLEY, CHARLES FRANCIS, „The semantic range of »ḥesed«”, in *Bibl* 62 (1981) 526.

¹⁴ FARR, GEORGE, „The concept of Grace in the book of Hosea”, in *ZAW* 70 (1958) 101.

¹⁵ RUDOLPH, WILHELM, *Hosea*, (KAT XIII/1), Gütersloh 1966, 138.; vö. még UTZSCHNEIDER, HELMUT, *Hosea Prophet Vor dem Ende – Zum Verhältnis Von Geschichte Und Institution in Der Alttestamentlichen Prophetie*, (OBO 31), Göttingen 1980.

Isten felülmúlhatatlan kegyelmét népe iránt, hiszen Ózeás könyvében az *'ahābâ* (szeretet) szó fordul elő legtöbbször ebben a kontextusban (9x), de többször használja a próféta a *hēn* kifejezést is – amely az Úr jóságos lehajlását fejezi ki a szolga irányában –, valamint a *raḥāmîmot* is, amely kimondottan az anyai szeretet odaadó, méhének gyümölcsét megtagadni nem tudó ragaszkodását jelenti? Többet fejez ki a *ḥesed*, mint a *ṣedeq*, *mišpāt*, *'ahābâ*, *hēn* és a *raḥāmîm* együttvéve.¹⁶ Ez az egyetlen szó, amellyel Ózeás le tudja írni Isten mindent felülmúló, irgalmas szeretetét. Ez az a *ḥesed*, amit a próféta akkor látott meg Isten szívében, amikor a legjobban szenvedett Gomer hűtlensége és tönkrement családi élete miatt. S ez a *ḥesed* olyan irgalmasságot tárt fel számára, amely Isten népe minden bűnére képest gyógyírt adni, neki magának pedig viszont-*ḥesedet*, ami által visszafogadja és „újra szereti” Gomert.

Végezetül érdemes rövid kitekintést tenni a LXX fordításra, hiszen tudjuk: a görög nyelvű újszövetségi írások túlnyomórészt ebből építkeznek. Bár a *ḥesed* általános fordítása a LXX-ban ἔλεος vagy ἐλεημοσύνη (a Pentateuchusban δικαιοσύνη), figyelemre méltó, hogy mind a Bírák, mind Eszter könyvének görög fordításában, mind pedig Szümmakhosz görög verziójában a χάρις válik a *ḥesed* általános fordításává. Joggal feltételezhetjük, hogy az újszövetségi iratok keletkezése idején a *ḥesed-khāris* tükörszavakként szerepeltek.

Úgy tűnik tehát, hogy a *ḥesed* szó jelentése annyira elmélyült a LXX fordítás utolsó szakaszában, hogy az első században χάρις-szal lehetett fordítani, Isten ki nem érdemelt kegyelmének (jóságának) értelmében. Azt a véleményt képviseljük tehát, hogy Ózeás könyvében a *ḥesed* már ezt a jelentést hordozta, annak ellenére, hogy a LXX legtöbbször ἔλεος-szal (könyörület, gyógyír) fordította.¹⁷

Összegzőképpen megállapíthatjuk: Ózeás istenképének és a *ḥesedről* adott ki nyilatkoztatásnak maradandó jelentősége van az Újszövetség fényében is. A *ḥesed* Jézus Krisztusban megtestesült χάρις-szá lett (vö. Jn 1,14; 17).

Az is örök érvényű tanítás, hogy ezt az ingyenes ajándékként kapott χάρις-t vissza kell tükrözni – emberi síkon – mások felé, mint ahogy Ózeás is ezt tette Gomer iránti (isteni eredetű) szeretetből, *ḥesedből*.

¹⁶ ZOBEL, HANS JÜRGEN, „ḥesed”, in BOTTERWECK, G. JOHANNES – RINGGREN, HELMER – FABRY, HEINZ-JOZEF (ed.), *TWAT* III, 48–71.

¹⁷ ZIMMERLI, WALTHER, „Kharis”, in *ThW* IX. 366–381.; STOEBE, HANS JOACHIM, „Hesed, Güte”, in JENNI, ERNST – WESTERMANN, CLAUS (ed.), *THAT* I., München – Zürich 1978, 600–621.